

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.12>

УДК 394.6

Калачова Ірина,
доктор історичних наук,
професор кафедри соціальної комунікації
Білоруського державного університету

ЯРМАРКОВІ ІГРИ ТА РОЗВАГИ ПІВНІЧНОГО ПОЛІССЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Стаття показує організацію дозвілля учасників ярмарків на території Північного (Білоруського) Полісся наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Ярмарок – це традиційна святково обставлена розширена торгівля, яка відбувалася періодично в певній місцевості. У статті показуються основні географічні центри проведення найбільших ярмарків Північного Полісся, показується їх спеціалізація. Найбільші ярмарки проходили в Зельві, Свислочі, Несвіжі, Гомелі, Мозирі, значними ярмарковими центрами були Брест, Кобрин, Пінськ та ін. Крім предметів місцевої промисловості і сільського господарства, на поліські ярмарки доставлялося багато товарів із сусідніх регіонів і з-за кордону. У розглянутий період поїздка на ярмарки мала для жителів Полісся не тільки суто практичне значення. Широка оптова і роздрібна торгівля розгорталася на площах міст та містечок, яку супроводжували барвисті народні гуляння, ігри та забави, виступи артистів, що перетворювало цю подію на колоритне свято. Ярмарок розглядається не тільки як форма організації торгівлі товарами, взаємовідносин продавця і покупця, а й як специфічна форма соціальної комунікації, соціально-культурної взаємодії, організації дозвілля і веселого проведення вільного часу. Показано місце ярмарку і пов'язаного з ним часу в народному фольклорі, наводяться спогади очевидців і учасників, згадки про поліські ярмарки відомих істориків і етнографів, таких як П. Шейн, А. Кіркор, П. Шпилевський та ін. Наведені характерні фольклорні елементи (пісні, приказки, тощо), які показують велике значення ярмаркових ігор у системі соціальних комунікацій жителів Полісся століття тому. Особлива увага приділяється дозвіллю молоді, показано значення ярмарків у системі встановлення шлюбних і дошлюбних відносин молодих людей.

Ключові слова: ярмарок, гра, дозвілля, молодь, Полісся.

Kalachova Iryna. Fair games and entertainment of Northern Polesia (second half of the XIX – early of the XX centuries)

The article shows the organization of leisure activities of participants of fairs on the territory of the Northern (Belarusian) Polesia in the late XIX – early XX centuries. A fair is a traditional festively furnished extended trade that took place periodically in a certain area. The article shows the main geographical centers of the largest fairs in the region, shows their specialization. The largest fairs were held in Zelva, Svislač, Niasviž, Homiel, Mazyr, significant fair centers were Brest, Kobryn, Pinsk, etc. In addition to items of local industry and agriculture, many goods from neighboring regions and from abroad were delivered to Polesian fairs. During the period under review, the trip to the fair was not only of purely practical importance for the inhabitants of Polesia. A wide wholesale and retail trade unfolded in the squares, which were accompanied by colorful folk gulyanya, games and fun, performances of artists, which turned this event into a colorful holiday. The fair is considered not only as a form of organization of trade in goods, the relationship between the seller and the buyer, but also as a specific form of social communication, socio-cultural interaction, organization of leisure and fun free time. The place of the fair and the time associated with it in folk folklore are shown, memories of eyewitnesses and participants are given, essays about the Polesian fairs by famous historians and ethnographers, such as P. Shejn, A. Kirkor, P. Szpilewski, etc. are given. Games and entertainment that existed during fairs are considered. The characteristic folklore elements (songs, sayings, etc.) are shown, showing the great importance of fair games in the system of social communications of the inhabitants of Polesia more than a century ago. Special attention is paid to the leisure of young people, the importance of fairs in the system of establishing marriage and premarital relations of young people is shown.

Key words: fair, game, leisure, youth, Polesia.

Поширеність ярмарків на Північному (Білоруському) Поліссі вражає. 26 липня в Зельві щорічно починався знаменитий Анненський ярмарок, який проводився на честь святої Анни і тривав цілий місяць. Я. Корнійчик так писав про нього: «За оборотами і величиною торгових зв'язків зельвенський ярмарок виходив за межі внутрішньогубернського місцевого ринку; він був протягом десятиліть найважливішою комерційною подією всього Південно-Західного краю» [1, с. 42–47]. За Зельвенським ярмарком 15 серпня починався ярмарок у Свислочі. Значний розмах мали ярмарки в Несвіжі [2, с. 128–136]. Великим ярмарковим центром був Гомель. Тут проходило три великі ярмарки на рік: на святого Василя, в Духів день і на Воздвиження Святого Хреста. У ХІХ ст. Гомель був своєрідним майданчиком для торгівлі між Білоруссю і Україною, Білоруссю і Росією [3, с. 22].

Кожен ярмарок мав свою спеціалізацію, і саме на ньому можна було придбати ті чи інші товари. У Пінську на ярмарках можна було придбати сирі та вироблені шкіри, віск, мед, вершкове масло, олію, в Мозирі – худобу і коней, в Слонімі – зерно і ліс, в Пружанах – горілку. Зельвенський ярмарок славився сукном з Альбертинської, Слоніміської, Волковиської і Коласовської фабрик; у Хальче торгували сукном із Климівичської фабрики; Мерач був відомим центром торгівлі грибами. Інші великі ярмарки проходили у Столбцях та Любавичах. Коли А. Кіркор писав про білоруське Полісся, то згадував ярмарки в Жировичах, Мірі, Мозирі, Давид-Городку, Копаткевичах, Лядах, Журавичах та ін. [2, с. 128–136]. Як бачимо, географія ярмарків на Північному Поліссі була великою, тому і можливості для знайомств людей із різних місцевостей також були особливими. На ярмарках, крім ділових взаємин, встановлювалися різноманітні відносини людей різних соціальних верств, професійної, етноконфесійної приналежності. Однак тут не було поділу людей за соціальним статусом: всі виступали тільки у двох головних ролях – продавця і покупця. На ярмарках складалася унікальна ситуація, яка сприяла розвитку здібностей і таланту кожного, хто хотів себе проявити, і це було особливо привабливо для молоді.

Продаж товару – це не просто акт передачі за гроші його від однієї людини іншій, а засіб встановлення контакту, спілкування, що вимагав глибоких інтуїтивних знань, прояву творчих здібностей, адже перед продавцем стояло головне завдання – продати якомога дорожче свій товар, а перед покупцем – навпаки. І знаходження балансу в цьому вимагало чималих зусиль і таланту. Мистецтво просування свого товару представлено влучними народними виразами: «Дзе Андрэй і Тамаш – там цэлы кірмаш», «Які купец – такі і тавар», «Які купец – такі і прадавец», «Абы быў тавар – купец будзе», «Калі купіць – сам ідзі, калі прадаць – бабу пасылай» тощо.

Нетрадиційний спосіб організації продажу товарів, що мав популярність на ярмарках, був пов'язаний із розіграшем через лотерею. У Пружанах, Івацевичах і Телеханах розігрувалася лотерея кондитерських виробів за принципом рулетки. У Ліді використовувалася грошова лотерея, де виграші визначалися за допомогою морської свинки. Розповідали, що гравець клав до рота свинки монетку в 10 грошей, і вона з коробки витягувала порожній папірець або виграш від 10 грошей до 5 злотих. У другому варіанті свинка витягувала «долю» – папірець, на якому були записані всілякі побажання учасникам лотереї. Подібна лотерея, але вже за допомогою папуги, який розподіляв галантерейні товари, проводилася в Пружанах. У Століні розігрували домашню худобу, а в Пінську у формі лотерей реалізовували рибу, яку для потіхи продавали загорнуту в папір або рушник. «Вгадаєш, де голова риби, – береш безкоштовно, а не вгадаєш – платиш невелику суму організатору лотереї», – згадували інформатори, які чули це від своїх рідних. Наприклад, у Турові існувала лотерея «рибний жарт». Розігрували за допомогою лотерей і фрукти. З розповіді старого торговця: «Стоїть прилавок із фруктами, а поруч висить великий папір із цифрами. Крутять і відкривають барабан. Витягаєш папірець із номером і дивишся на великий папір. Під кожною цифрою «закріплений» приз. Наприклад, цифра 10 – груша. Ну мені і дають грушу. А буває коли виграєш і апельсин, і баночку меду».

Лотереї як вид торгової дії втілювалися на ярмарках у різноманітних формах, були своєрідним стимулятором до участі в них людей. На ярмарках, де необхідно було продати живий товар, наприклад, рибу, з'явилася лотерея у вигляді риболовлі. Такі лотереї проводилися, наприклад, у Турові. У Пружанах із метою визначення конкретного товару для продажу використовували півня, який був спеціально видресирований. Цей атракціон – надзвичайно цікава ігрова дія, яка мала три функції: по-перше, давала змогу учаснику проявити спритність; по-друге, допомагала в нетрадиційній формі реалізувати товар; по-третє, допомагала заманити покупців до свого торгового об'єкта [4, с. 79].

Ярмаркове життя – це багатогранний простір для прояву різних здібностей людини. Різні форми комунікації, такі як розваги, ігри, театр, атракціони, турніри, – все це сприяло спілкуванню між людьми. Емоційний імпульс до участі в ярмарку показаний у народній пісні: «А жоначкі – лябѣдачкі / Пойдзем разам на кірмаш / Каб усе глянулі на нас / Праца надаела / Сярэдзіна забалела / Нам няволя надакучыла / Сярэдзінка адмучыла / Трэба танцы станцаваць / Свае байкі расказаць / Умат тавараў накупляць / Потым хлопцаў чараваць...».

Пісенні конкурси були привабливою частиною ярмаркових розваг. За словами інформаторів, такі змагання виявляли здібності співаків, приносили задоволення від спільного співу. «На ярмарку збиралися в одній компанії хлопці, а в іншій – дівки і баби. Змагалися, яка компанія краще співає». У репертуарі були пісні різного жанру, гумористичні, в тому числі, як їх називав П.В. Шейн «розгульні» [5, с. 559]. Наприклад, пісня-жарт про те, як баба хотіла мужика продати: «Ой, там, на таргу, на базары / Жонкі мужыкамі таргавалі / Як прыдзецца да ладу / То я свайго павяду да й прадам. / ... / Як наехалі таргаваці / Сталі думаць і гадаць / Што за тога мужа даць / ... / А мой мілы чарнабрывы / Да работы не ляніввы / Ён для мяне знадабіцца / ... / Ён пасее, паарэ / Не для каго, для сябе / А мой мілы, сэрдацька / Пажалею я цябе...».

Пісенні змагання в були поширені на ярмарках. Вони були популярні, наприклад, у Чечерську, Пінську. У деяких місцях поширення набули хороводи-жарти: десять людей, сидячи в колі, співали пісні, чотири хлопці вибирали дівчат і ходили з ними по колу, а решта підбирали і співали пісні, присвячуючи кожній парі той зміст, який їм більше підходив.

Гра-хоровод «Подушечка» побутувала серед розваг для молоді і була поширена повсюдно. Суть її в такому: учасники-дівчата стають у коло, з нього виходить одна дівчина, вона тримає в руках подушечку і співає пісню: «Падушачка, падушачка, мая пухавая! / Малодачка, малодачка, мая маладая! / Каго люблю, каго люблю, – таго й пацалую / Падушачку пухавую таму і падарую!». Решта гравців підспівують і плавно танцюють по колу. Після закінчення пісні та дівчина, яка знаходиться в колі, запрошує в пару другу дівчину, інші також утворюють пари, і всі разом танцюють танець «Вертушка». Дівчина, яка танцювала із заспівувачкою, бере з її рук подушечку, стає в коло і повторює пісню. Інтерпретація гри відома з різними складами учасників: не тільки дівчата, а й хлопці могли бути її учасниками [6, с. 102].

Традиційно ця гра проводилася на Святі вечори. Наводимо запис гри, зроблений К. Машинським в 1914 р. в селі Дяковичі Мозирського повіту. Автор зазначає, що гра відома як на Поліссі, так і в Литві (тобто між Мінськом і Вільно). Також він зустрів її в 1914 р. у Шавельському повіті на Жмуді (тобто в сучасній Литві). Дві дівчини беруться за руки і стрибають, інші ходять навколо них, співаючи: «Падушачка, падушачка пуховенькая / Маладая малодушка малодзенькая / На пуховой падушачцы не буду лажыцца / Як прыйдзе мой міленькі, то будзе сварыцца / Жаль жэ мне, жаль жэ мне, да не вернецца / Пуховая падушачка перэвернецца / Кого люблю, кого люблю, того поцілую / Пуховую падушэчку тому падарую / Чом не любіш, чом не любіш, чому не цілуеш / Пуховае падушэчкі чому не даруеш?» [6, с. 102]. Ця пісня співається тільки один раз, потім всі розходяться.

Танці були невід’ємною частиною ярмаркових розваг. У XIX ст. танцювальні вечори організовували на всіх ярмарках Білоруського Полісся. У Несвіжі, Кобрині та на контрактних ярмарках влаштовували танцювальні вечори. Танцювали польку, краков’як, кадрили мазурку та ін. «Під звуки музики в танцях вирішувалася доля не однієї поліської панночки!» – писав А. Кіркор. Згідно з описом П. Шпилевського, на контрактних ярмарках Несвіжа влаштовували на зібрані гроші так звані «редути», або «ресурси», тобто щось на зразок танцювальних зборів, де «люди плутаються ногами в танцях» [7, с. 48–64].

У Кобрині на контрактний ярмарок, який щорічно організовували з 22 червня протягом тижня, з усіх кінців повіту збиралася шляхта. Це були «провінційні сноби всіх можливих порід, франти в угорках і сюртуках, фраках давно минулих років, управителі, волосні писарі, підпанки з висловухими шапками без козирків і з ними» [6, с. 48–64] – на танці збиралися дійсно найрізноманітніші женихи. Ця традиція мала чіткі цілі – показати себе, потанцювати, запросити до танцю вподобану дівчину. На танцювальних вечірках, за участь в яких кожен бажаючий платив певну суму грошей, кожен міг потанцювати досхочу. Який танцювальний вечір міг обійтися без музикантів? Музичний супровід був обов’язковою частиною вечора.

З опису одного ярмарку Краснолуцької волості Мінської губернії, зробленого П. Шейном: «Зазвичай на ярмарку з’являються доморощені музиканти, здебільшого зі скрипками, а останнім часом і з гармошками, під музику яких молодь стрибає місцеві танці: вертелку, бичка, лявоніху, метелицю, а також кадрили, запозичену в місцевої знаті... Хлопці показують свою завзятість сильним притоптуванням підборами в такт музиці, ламанням шапки набік, розмахуванням руками і співом далеко не скромного змісту пісень. І в останньому, до речі, дівчата ніколи не відстають від хлопців, анітрохи не соромлячись» [5, с. 214]. У Зельві для проведення танцювальних вечорів побудували спеціальне приміщення, де з вечора і до самого ранку грав ансамбль із 15 скрипок, що супроводжував танці. На деяких ярмарках танці мали характер своєрідного змагання, де учасники як окремо, так і в парах прагнули завоювати глядацькі симпатії.

На танцювальних майданчиках народжувалися народні ініціативи: наприклад, у Бобруйському повіті так проходив неофіційний конкурс фольклорно-інструментальних ансамблів. На ярмарок збиралися музиканти з усіх навколишніх сіл, які домовлялися про його проведення заздалегідь. Зрештою, той ансамбль, який отримував першість і визнавався більшістю слухачів кращим, мав обслуговувати весілля всіх околиць протягом року. Конкурс проходив одночасно в різних місцях. А переможець визначався так: де більше народу зібралось, співає, танцює – той і переможець.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на ярмарках з’являється нова форма проведення часу – турніри силачів і борців. У Пінську боротьба іноді мала театралізований характер: на ярмарках з’являлися «ведмеді», одягнені в ведмежу шкуру хлопці, які боролися з бажаючими, а після змагання переможений давав викуп грошима або товаром, який привіз на продаж.

Цікавим прикладом ярмаркових розваг є турнір під назвою «Король курка». Це забава, відома з XVIII ст., проводилася в Слудьку і Несвіжі. Це був турнір стрільців і, згідно з наказом князя Радзивілла, в ньому мали брати участь усі чоловіки міста. Суть турніру була в такому: на великому дерев'яному щиті розміром 2,5 м на 16 м через кожні 50 см на цвях підвішували різнокольорові кульки, до яких на мотузочках закріплювали різні призи. Гравець, заплативши гроші за участь, ставав на лінію стрільби, яка знаходилася на відстані 25 м від дерев'яного щита, і отримував арбалет або лук. Вимагалось з одного пострілу потрапити в кульку і взяти приз, що впав на землю.

На початку XX ст. на ярмарках Полісся поширення набувають кінні ігри та змагання. У Західному Поліссі такі ігри збереглися аж до початку Другої світової війни. У початку XX ст. на щорічних святкових ярмарках почали встановлювати атракціони. У багатьох місцевостях регіону на ярмарках запрацювала платна карусель [8, с. 149–154]. Ще одна забава – перетягування каната. На багатьох ярмарках організовувався атракціон «призовий стовп», який мав варіації в різних місцевостях. Так, на півночі регіону на верхівку стовпа клали колесо від воза, до якого прив'язували призи. У Століні, Турові, Пінську, Пружанах, Телеханах у стовп забивали металевий стрижень довжиною в 1 м, на якому вертикально встановлювали обід із різними призами. Для того, щоб взяти приз, учаснику потрібно було не тільки дістатися до вершини стовпа, а й сісти на нього. Така додаткова складність вимагала від учасника разом із силою і спритністю ще й певної сміливості. Атракціон мав яскраво виражений ігровий характер, що сприяло створенню усіляких комічних ситуацій і викликало великий глядацький інтерес.

Незвичайний атракціон був записаний від Д.В. Гришкевича, який пам'ятає цю гру зі слів своїх батьків. Назва атракціону – «Не ляпнись у калюжу». Ігрова дія відбувалася на свято Спаса. На обгородженому парканом майданчику на «козлах» розміром 13 м на 6 м закріплювалося кілька горщиків із водою. На поверхні води плавали красиві смачні яблука. Горщики були так закріплені, що легко переверталися. Гравець, заплативши грошову дрібницю, виходив на майданчик і відмірював від горщиків 10 кроків. Потім йому зав'язували очі. Піднявши руки вгору по команді організатора гравець мав три рази повернутися навколо себе, зробити десять кроків і різко опустити руки. Коли руки падали на яблуко, гравець отримував його як приз, а коли невдало зачіпав горщик, із нього на гравця виливалася вся вода. Порожні горщики знову заповнювалися водою, і гра тривала [9, с. 117].

Ярмарок – це, перш за все, місце торгів. Однак не тільки торгівля, а й спілкування між людьми, знайомства, спілкування молоді, збагачення новими знайомствами – це все дуже приваблювало молодих людей, у тому числі майбутніх наречених. Батьки, які мали дорослих синів і дочок, сприяли їхнім виїздам на ярмарки. У батьківських уявленнях склалася думка про доленосність знайомств, що зав'язалися між хлопцями і дівчатами на ярмарках, під час торгів, спільного співу пісень, танців, розваг та ігор: «Глядзі дзевак на кірмашы – можа знойдзеш для душы!» [10, с. 237].

Різноманітність ярмаркових розваг і привабливість ярмарків для молоді вимагали певних правил поведінки. У молодіжному середовищі хлопців, які приїжджали на ярмарок, панували відносини суперництва: юнак, якому сподобалася дівчина, мав проявити чимало умінь, щоб завоювати її увагу, особливо якщо він був з іншої місцевості. Йому необхідно було, перш за все, стати «своїм» у середовищі молоді, звідки була дівчина. Особливо войовничо були налаштовані молоді хлопці з цього середовища, тому що вони вважали, що красива дівчина мала сподобатися насамперед комусь зі свого села або містечка. Юнак, який вибрав собі дівчину для залицянь, мав купувати випивку і закуску для хлоп'ячої компанії, наймати за свої гроші музикантів на вечірки [10, с. 240–242]. Дівчина, яку вибрав немісцевий юнак, отримувала змогу підняти власну самооцінку, тому що вважалася великою честю бути обраною «несвоїм» хлопцем.

Література:

1. Асіноўскі С. Ехаў дзед на кірмаш. *Беларуская мінуўшчына*. 1996. № 1-3. С. 42–47.
2. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. Мінск : Экаперспектыва, 2005. 519 с.
3. Гомель: историко-экономический очерк. Минск, 1972. С. 22.
4. Гуд П.А. Беларускі кірмаш. Мінск, 1996. С. 79.
5. Шейн П. В. О кирмашах и игрищах. *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1902. С. 559–566.
6. Гульні, забавы, ігрышча / склад. А.Ю. Лозка. Мінск : Беларуская навука, 1996. С. 102.
7. Шпилевский П. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю // *Современник*. 1853. № 7-8. С. 48–64.
8. Ганський В.О. Організація відпочинку населення у міжвоєнній Польщі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 149–154.
9. Калачова І.І. Мужчынскае і жаночае ў традыцыйнай культуры беларусаў. Мінск : Беларуская навука, 2019. 166 с.
10. Калачова І.І. Сямейны побыт гараджан. *Нарысы культуры Беларусі: у 4 т. Т. 2. Культура гарадоў XIX – пачатку XX ст.* / навук. рэд. А.І. Лакоткі. Мінск : Беларуская навука, 2014. С. 236–292.